

Het integratieproces van Turken in Nederland

Nederland telt momenteel ongeveer 300.000 inwoners van Turkse afkomst. Daarmee vormen de Turken een van de grootste migrantengroepen in Nederland. De Nederlandse Turken vormen ook een van de grootste Turkse populaties in Europa. Alleen Duitsland telt een veel groter aantal Turkse inwoners.

De eerste Turkse migranten kwamen begin jaren zestig in Nederland aan. Ze kwamen via Duitsland of België, waar de werving van Turkse arbeiders al eerder op gang was gekomen. Ze werden hier met open armen ontvangen: de Nederlandse economie kampte toentertijd met een groot tekort aan arbeidskrachten. In 1964 sloot de Nederlandse overheid een wervingsovereenkomst met Turkije. Daarna nam het aantal Turkse arbeiders in Nederland snel toe. In 1974 was de Turkse bevolkingsgroep aangegroeid tot 50.000 personen. In dat jaar werd een wervingsstop afgekondigd.

Sindsdien is de Turkse bevolkingsgroep in Nederland voortdurend object van zorg en vrees geweest. De immigratie ging na de wervingsstop onverminderd door. Steeds meer Turkse arbeiders lieten hun gezin naar Nederland overkomen. Eind jaren zeventig ontstond grote bezorgdheid over de integratiemogelijkheden van Turkse jongeren. Zij werden omschreven als een 'sociale tijdbom'. Achteraf gezien was dat een sterk overdreven voorstelling van zaken, maar de bezorgdheid over de toekomst en integratie van de Turkse bevolkingsgroep is onverminderd groot gebleven.

De afgelopen jaren is de Turkse bevolkingsgroep veel in het nieuws geweest en de aanleiding was bijna altijd negatief. De parlementaire enquête Opsporingsmethoden vestigde de aandacht op de Turkse georganiseerde misdaad en vooral ook op de betrokkenheid van Turkse migranten daarbij.² Daarnaast waren er berichten over toenemende spanningen binnen de Turkse populatie; de vrees bestond dat het conflict tussen Turken en Koerden naar Nederland zou overslaan. Enkele vechtpartijen tussen Turkse en Koerdische jongeren kregen daarom veel aandacht. Ook de oprichtingsvergadering van een Koerdisch parlement in ballingschap, die plaatsvond in Den Haag, zorgde voor commotie.³ De brand in een woning in het Haagse Schilderskwartier, waarbij zes leden van een Turks-Koerdisch gezin omkwamen, hield de gemoederen wekenlang in beweging.⁴ Ten slotte waren er berichten over de groeiende aanhang van islamitisch-fundamentalistische organisaties

1. Dit artikel is gebaseerd op A. Böcker, 'Op weg naar een beter bestaan: de ontwikkeling van de maatschappelijke positie van Turken in Nederland', in H. Vermeulen & R. Penninx (red.), *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*, Het Spinhuis, Amsterdam, 1994.
2. Tijdens de publieke hoorzittingen van de enquêtecommissie verklaarde de criminoloog Bovenkerk dat 'een aanzienlijk deel' van de Turkse mannen bij de handel in drugs betrokken is (Enquêtecommissie 1996: 40).
3. Niet alleen de Turkse regering reageerde aangebrand, maar ook een aantal organisaties van Turkse migranten: ze vonden dat de Nederlandse regering de vergadering had moeten verbieden en riepen het Turkse bedrijfsleven op tot een boycot van Nederlandse producten. Andere Turkse organisaties distantieerden zich van de oproep, die vervolgens al snel werd ingetrokken.
4. Eerst werd aangenomen dat het om een racistische aanslag ging. De Turkse minister Esengün haalde fel uit naar de Nederlandse regering: die de mensenrechten van Turken in Nederland onvoldoende zou beschermen. Vervolgens viel de verdenking op de PKK. Uiteindelijk bleek een familielid de dader te zijn.

onder Turkse jongeren.⁵

In de commentaren bij al deze gebeurtenissen en ontwikkelingen werd gewezen op de uitzichtloze positie waarin de Turkse bevolkingsgroep in Nederland zou verkeren: met name de jongere generaties zouden daardoor vatbaar zijn voor de verlokkingen van drugshandel en extremistische bewegingen. Een centrale vraag in deze bijdrage is of de positie van de Turken in Nederland inderdaad zo uitzichtloos is. Eerst wordt de (ontwikkeling van de) maatschappelijke positie beschreven vervolgens wordt gezocht naar verklaringen.

Maatschappelijke positie

De arbeidsmigranten die in de jaren zestig in Nederland aankwamen, kregen een marginale positie toegewezen binnen de Nederlandse samenleving. Ze werden niet als immigranten gezien, maar als 'gastarbeiders' die hier tijdelijk de tekorten op de arbeidsmarkt kwamen opvullen. Ze kregen een tijdelijke verblijfsvergunning voor het verrichten van arbeid, die ze in geval van werkloosheid en een beroep op de 'openbare kas' konden verliezen. Mede daardoor keerden in de jaren zestig vrij veel arbeidsmigranten terug naar Turkije. In de jaren zeventig verkregen steeds meer migranten een vergunning tot verblijf voor onbepaalde duur. Toen werd ook duidelijk dat de meeste Turkse migranten in Nederland zouden blijven. Hoe heeft de maatschappelijke positie van de migranten zich sindsdien ontwikkeld? Op deze vraag is in feite geen eenduidig antwoord te geven. Er hebben zich gunstige ontwikkelingen voorgedaan, maar ook zeer ongunstige.

De rechtspositie van de Turkse bevolkingsgroep is duidelijk verbeterd. De overheid voert sinds 1983 een minderhedenbeleid met als belangrijkste doelstellingen de bestrijding en opheffing van achterstand en achterstelling en het streven naar een tolerante, multiculturele samenleving. De Turken behoren, evenals Molukse, Surinaamse, Antilliaanse, Marokkaanse en Zuid-Europese immigranten tot de doelgroepen. Het is duidelijk dat dit beleid tot een meer gelijkwaardig ingezetenschap heeft geleid. Vandaag de dag hebben migranten die hier legaal verblijven vrijwel op voet van gelijkheid met Nederlanders toegang tot overheidsvoorzieningen, bijvoorbeeld op het terrein van de sociale zekerheid. Migrantengroepen die vijf jaar met een vergunning in Nederland verblijven, hebben sinds 1986 kiesrecht bij gemeenteraadsverkiezingen.

Misschien wel de belangrijkste verbetering is dat het gemakkelijker is geworden om de Nederlandse nationaliteit te verkrijgen. In Nederland geboren jongeren (de tweede generatie) hebben sinds 1985 de mogelijkheid om tussen hun achttiende en vijfentwintigste jaar te opteren voor het Nederlanderschap. Zij behoeven daarbij geen afstand te doen van de Turkse nationaliteit. Sinds 1992 bestaat ook voor migranten die in Turkije geboren zijn de mogelijkheid om de Nederlandse nationaliteit te verkrijgen zonder de Turkse op te geven. Deze mogelijkheid heeft velen over de streep getrokken. In de jaren 1992-1998 verkregen ruim 150.000 Turken het Nederlanderschap (tegenover nog geen 17.500 in de jaren 1985-1991). Ongeveer tweederde van de groep heeft nu de Nederlandse nationaliteit; de komende jaren zal

5. De meeste van die berichten hadden betrekking op de Milli Görüş beweging. In het Amsterdamse stadsdeel de Baarsjes was Milli Görüş verwikkeld in een jarenlang slepend conflict met de deelraad over de bouw van een groot moskeecomplex.

dit aandeel nog verder toenemen (Muus 2000).

Het minderhedenbeleid heeft tot positieve resultaten geleid op terreinen waar de overheid een grote invloed op de verdeling van maatschappelijke goederen heeft. Behalve de rechtspositie is bijvoorbeeld ook de huisvestingssituatie van de migranten duidelijk verbeterd. Op het cruciale terrein van arbeid en inkomen daarentegen, bleken achterstand en achterstelling veel moeilijker te bestrijden. Turkse werkkenden zijn nog altijd sterk oververtegenwoordigd in de laagst gekwalificeerde functies. De werkloosheid onder de Turken is vier tot vijf keer zo hoog als onder de totale bevolking. Deze ongunstige arbeidsmarktpositie valt voor een deel te herleiden tot het gemiddeld lage opleidingsniveau in de Turkse bevolkingsgroep. Ook bij een gelijk opleidingsniveau verkeren Turken echter in een ongunstiger positie dan Nederlanders. In het onderstaande wordt de arbeids- en onderwijspositie van de Turkse bevolkingsgroep nader bekeken; daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen de oudere generatie migranten en de jongere generaties.

Eerste generatie

De mannen van de eerste generatie kwamen naar Nederland om de tekorten op de arbeidsmarkt op te vullen. In de jaren zeventig verspreidden ze zich over steeds meer sectoren en bedrijfstakken, om overall de ongeschoolde functies te vervullen. Ze bleven echter oververtegenwoordigd in de industriële sector. Veel Turkse vrouwen die in de jaren zeventig voor gezinshereniging naar Nederland kwamen, begaven zich ook op de arbeidsmarkt. Zij kwamen net als hun mannen in ongeschoolde functies terecht, vaak ook in de industrie. In de tweede helft van de jaren zeventig begon de werkloosheid onder de Turkse migranten op te lopen. In de jaren tachtig zette deze ontwikkeling door. De eerste generatie werd grotendeels uitgestoten uit het arbeidsproces. De meeste mannen boven de vijftig jaar nemen niet meer aan de arbeidsmarkt deel. Velen van hen zijn arbeidsongeschikt verklaard. Hun vrouwen zijn in nog veel mindere mate op de arbeidsmarkt aan te treffen (Veenman 1994).

Het opleidingsniveau van de eerste generatie is gemiddeld laag. Driekwart van de mannen die in de jaren zestig en zeventig naar Nederland kwamen, had in Turkije hooguit de basisschool afgemaakt. Hun vrouwen waren soms helemaal niet naar school geweest. Een klein deel van de migranten had wel een hoge opleiding. Van de eerste generatie Turken is - afgezien van een aantal succesvolle ondernemers - vrijwel uitsluitend deze categorie in staat geweest tot positieverbetering. De betreffende migranten kwamen meestal terecht in 'etnische functies', ten dienste van de eigen groepering. Velen sloegen min of meer gedwongen deze weg in. Hun in Turkije gevolgde opleiding werd hier minder gewaardeerd.

Veel Turkse migranten stamden uit families van kleine zelfstandigen (boeren, ambachtlieden en winkeliers). Velen hadden aanvankelijk voor ogen om zich na hun terugkeer in Turkije als zelfstandige te vestigen. Toen de terugkeerplannen niet te verwezenlijken bleken, besloten sommigen in Nederland een bedrijfje op te zetten. De machines van ter ziele gegane kledingfabrieken, bijvoorbeeld, werden bijna allemaal opgekocht door Turkse migranten. Vandaag de dag staat de loonconfectie in Nederland bekend als een Turkse bedrijfstak. De aantrekkingskracht van het zelfstandig ondernemerschap werd nog vergroot door de werkloosheid. Toch heeft slechts een kleine minderheid van de eerste generatie zich daadwerkelijk als

zelfstandige gevestigd. Behalve de vestigingseisen vormden ook de vereiste investeringen een belemmering (Van den Tillaart & Reubsaet 1988).

De ongunstige arbeidsmarktpositie van deze generatie migranten werkt uiteraard door in hun inkomenspositie. Werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen zijn voor veel oudere migranten de voornaamste inkomensbron. Zij hebben een inkomen op het niveau van het sociale minimum. Het beeld wordt ietwat gunstiger, als het totale huishoudensinkomen wordt bekeken. Een groot aantal oudere migranten heeft inwonende kinderen met eigen inkomsten. Sommigen hebben bovendien een aardig vermogen opgebouwd in hun land van herkomst (Böcker 1994).

De tussengeneratie

Met de term 'tussengeneratie' worden de jongeren aangeduid die in de jaren zeventig en tachtig voor gezinshereniging naar Nederland kwamen. Deze jongeren bereikten een hoger opleidingsniveau dan hun ouders. Zij maakten, hetzij in Turkije, hetzij in Nederland, in ieder geval de basisschool af en volgden vaak ook nog enkele jaren voortgezet onderwijs. De meesten behaalden echter geen diploma. Vooral jongeren die pas na hun twaalfde naar Nederland kwamen, verlieten voortijdig de school. De uitgangspositie van deze jongeren op de arbeidsmarkt was daardoor niet veel beter dan die van hun ouders.

Begin jaren tachtig bleek al dat de werkloosheid onder deze Turkse jongeren veel hoger was dan onder hun Nederlandse leeftijdgenoten. De werkende jongeren verrichtten voornamelijk ongeschoold en laaggeschoold werk. Hun arbeidsomstandigheden waren in de regel matig of slecht. Slechts een kleine minderheid van de jongeren had beter werk met redelijke vooruitzichten. De arbeidsmarktpositie van deze generatie migranten vertoonde daarmee meer overeenkomst met die van hun ouders dan met die van hun Nederlandse leeftijdgenoten (Brassé e.a. 1983). Sindsdien is het deze jongeren - die nu dertigers of veertigers zijn - weinig beter vergaan dan hun ouders. Het aantal langdurig werklozen is ook in deze leeftijdsgroep toegenomen. Veel vrouwen hebben zich teruggetrokken van de arbeidsmarkt. De inkomenspositie van de gezinnen van de tussengeneratie - met opgroeiende kinderen - is vaak slechter dan die van gezinnen van de eerste generatie, die veelal meerdere kostwinners hebben. De tussengeneratie is ook minder in de gelegenheid geweest om vermogen op te bouwen in Turkije.

De positie van de jongere leden van de tussengeneratie is beter dan die van hun oudere generatiegenoten. Deze jongeren hebben vaak wel een diploma op zak. Meestal is dat echter een diploma van het laagste niveau van het lager beroepsonderwijs, dat op de arbeidsmarkt weinig in tel is. De werkloosheid onder Turkse jongeren is dan ook relatief hoog gebleven. Daar komt bij dat laaggeschoolde jongeren steeds minder kans maken op een vaste baan. Begin jaren tachtig had de overgrote meerderheid van de werkende migrantenjongeren een vast dienstverband. Vandaag de dag geldt dat nog slechts voor de helft van de werkende Turkse jongeren. Veel migrantenjongeren maken alleen via uitzendbureaus of op basis van losse contracten kans op (tijdelijk) werk (Arends 1990; Buijs 1990; Veraart 1996).

De arbeidsmarktpositie van de tussengeneratie is dus in veel opzichten slechter dan die van de eerste generatie vroeger, maar er zijn een paar lichtpuntjes. De oververtegenwoordiging in de industrie is vooral in de jongere leeftijdsgroep sterk

afgenomen. Geleidelijk aan neemt het aantal werkenden in administratieve, commerciële, wetenschappelijke en aanverwante beroepen toe. Het gemiddelde functieniveau is aan het stijgen, al verricht de overgrote meerderheid van de jongere migranten nog eenvoudig tot zeer eenvoudig werk. Verder oefent het zelfstandig ondernemerschap ook op deze generatie grote aantrekkingskracht uit (Veraart 1996). De laatste jaren is het aantal Turkse zelfstandigen sterk gestegen. De meeste nieuwe ondernemers behoren tot de tussengeneratie. Ondernemers uit deze generatie vestigen zich in verschillende branches en bedienen steeds meer een algemeen (niet exclusief Turks) publiek. Vooral in de grote steden scheppen ze ook arbeidsplaatsen (zowel 'witte' als 'zwarte') voor andere Turkse migranten. (Choenni 1993; Rath & Kloosterman 1998).

Nieuwkomers

Nadat in de jaren zeventig steeds meer arbeidsmigranten hun gezin naar Nederland hadden laten overkomen, daalde het Turkse immigratiesaldo: er waren steeds minder gezinnen die nog herenigd moesten worden. In 1985 begon het saldo weer te stijgen. Steeds meer kinderen van migranten kwamen in de leeftijd van gezinsvorming. Het bleek dat de meesten van hen een bruid of bruidegom uit het land van herkomst lieten overkomen. Deze huwelijksmigratie gaat nog steeds door, al is het immigratiesaldo in de jaren negentig wel gedaald (Muus & Penninx 1991; Muus 2000).

Het opleidingsniveau van de huidige nieuwkomers is hoger dan dat van eerdere Turkse migranten. De meesten, zowel mannen als vrouwen, hebben in Turkije ten minste de basisschool voltooid. Een derde tot de helft van de nieuwkomers heeft bovendien een middelbare opleiding afgerond. Een deel hiervan zet zijn opleiding in Nederland voort. Een groter deel begeeft zich kort na aankomst in Nederland op de arbeidsmarkt. Velen blijken de eerste paar jaar echter moeilijk aan de slag te kunnen komen (Roelandt e.a. 1992; Bronsveld 1994).

De tweede generatie

Ruim een derde van de Turkse bevolkingsgroep is in Nederland geboren. Deze tweede generatie bestaat voornamelijk uit jongeren: tachtig procent is nog geen vijftien jaar oud. Daarom valt over de arbeidsmarktpositie van de tweede generatie nog weinig te zeggen (Martens & Verweij 1997; zie ook Tesser & Veenman 1997: 222-224). Wel staat vast dat deze generatie een beduidend hoger opleidingsniveau zal bereiken dan de tussengeneratie. Leerlingen van de tweede generatie blijken op de basisschool aanzienlijk beter te presteren dan leerlingen van de tussengeneratie. Ze gaan ook - meisjes zowel als jongens - naar hogere typen van voortgezet onderwijs. Van de huidige schoolgaande Turkse kinderen gaat minder dan een op de drie naar het lager beroepsopleidingsonderwijs, tegenover twee op de drie vroeger. Een andere gunstige ontwikkeling is dat het leerlichtverzuim in de tweede generatie veel lager is dan in de tussengeneratie. Daardoor neemt ook het aantal vroegtijdige schoolverlaters sterk af. De laatste jaren is het aantal Turkse studenten aan universiteiten en hogescholen toegenomen. De komende jaren kan op een verdere toename gerekend worden.

De onderwijspositie van de tweede generatie is aanzienlijk beter dan die van hun ouders en oudere broers en zusters. Niettemin houden Turkse jongeren een

achterstand ten opzichte van hun Nederlandse leeftijdgenoten, die eveneens grote vooruitgang hebben geboekt ten opzichte van hun ouders (Tesser 1993; Crul 1996, 2000; De Wit, Suhre & Mulder 1997).

Verklaringen voor de achterstand

Hoe komt het dat de Turkse bevolkingsgroep de afgelopen decennia op verschillende terreinen een achterstand heeft behouden? Hieronder wordt de rol van een aantal factoren en processen in beschouwing genomen. Enerzijds gaat het daarbij om factoren en processen aan de kant van de Nederlandse samenleving, anderzijds om factoren en processen binnen de groep zelf.

De Nederlandse economie en arbeidsmarkt

Tot 1975 was de werkloosheid onder Turkse migranten lager dan onder de totale bevolking en kenden zij nauwelijks langdurige werkloosheid. Daarna kwam in Nederland een proces van economische herstructurering op gang, dat zeer nadelig uitpakte voor de Turken. In de industriële sector ging veel werkgelegenheid verloren. De hardste klappen vielen in die bedrijfstakken en op die functieniveaus waarvoor voorheen buitenlandse arbeiders geworven waren. Bedrijfstakken als de textiel- en metaalindustrie werden gedecimeerd. De automatisering van arbeidsprocessen leidde in de gehele industriële sector tot het verdwijnen van ongeschoolde en laaggeschoolde arbeidsplaatsen. Tegenover de afbraak van industriële werkgelegenheid stond een toename van het aantal banen in de dienstensector, maar veel van die banen vereisten een hoger opleidingsniveau. Voor zover er laaggeschoolde arbeidsplaatsen geschapen werden, ging het veelal om *junk jobs* met een tijdelijk dienstverband, lage betaling en een gebrek aan vooruitzichten. Bovendien leidde het ruime aanbod op de arbeidsmarkt tot verdringingsprocessen. In de industriële sector werden lager opgeleiden verdrongen door hoger opgeleiden. In de dienstensector moesten migranten concurreren met (her)intredende vrouwen en jongeren (*babyboomers*), die in de jaren tachtig in groten getale tot de arbeidsmarkt toetraden (Dagevos 1995).

In een landenrapport van de OESO (1994) wordt geconcludeerd dat het proces van herstructurering in Nederland nog pijnlijker was dan in andere Europese landen en dat werkloosheid in Nederland als een structureel probleem moet worden beschouwd. Het zal duidelijk zijn dat deze conclusies voor de Turkse bevolkingsgroep a fortiori gelden.

Beeldvorming, discriminatie en racisme

Toen in 1993 in het Duitse Solingen vijf vrouwen en kinderen uit een Turkse familie omkwamen in de vlammen na een brandbomaanslag op hun huis door rechts-extremistische jongeren, werd op de Nederlandse radio opgeroepen tot een protestactie. Honderdduizenden Nederlanders gaven gehoor aan de oproep en zonden bondskanselier Kohl een briefkaart met de tekst: 'Ik ben woedend'.

Daarmee werd weer eens bevestigd dat Nederlanders zichzelf graag zien als een tolerant volk, toleranter dan bijvoorbeeld hun oosterburen. Toch zijn ook Nederlanders niet immuun voor vreemdelingenhaat of racisme. In de jaren zeventig ging de instroom van migranten in veel buurten gepaard met spanningen tussen

nieuwkomers en gevestigden. In sommige wijken kwam het tot gewelddadige uitbarstingen. Begin jaren negentig leek het klimaat opnieuw te verharderen. Er werd een toename van racistisch geweld geregistreerd. In 1992 vond bijvoorbeeld een golf van aanslagen op moskeeën plaats. Verder bleek uit opinie-onderzoek dat het aantal Nederlanders dat vond dat er teveel immigranten zijn toenam. Bij de verkiezingen in 1994 boekten rechts-extremistische partijen met name in de grote steden een ongehoorde winst. Bij de verkiezingen in 1998 werden ze echter weer vrijwel weggevaagd.

Historische studies laten zien dat iedere groep nieuwkomers in de Nederlandse samenleving aanvankelijk object was van negatieve beeldvorming en discriminatie. In de meeste gevallen ging het echter om een tijdelijke, voorbijgaande fase in het proces van integratie (Lucassen & Penninx 1994). Het is nog te vroeg om te zeggen of dit ook in het geval van de Turken zal opgaan. Uit onderzoek naar de beeldvorming over migranten blijkt dat zij vooralsnog de laagste positie innemen in de 'ethnische hiërarchie' - een positie die zij delen met Marokkanen. Over Surinamers en Zuid-Europeaanen, met name Italianen, bestonden ook een tijd lang negatieve stereotypen, maar inmiddels is de beeldvorming over deze groepen duidelijk positiever geworden (zie bijv. Hagendoorn 1993).

Uit onderzoek onder werkgevers en personeelsfunctionarissen is bekend dat zij ook min of meer negatieve beelden hebben over Turkse migranten. Nu hoeven negatieve beelden niet perse door te werken in het personeelsbeleid, maar ook in gedragsonderzoek waarin testpersonen uit verschillende ethnische groepen solliciteerden naar dezelfde banen, is discriminatie op ethnische gronden op de Nederlandse arbeidsmarkt duidelijk vastgesteld. Het precieze aandeel van discriminatie in de verklaring van de disproportioneel hoge werkloosheid in de Turkse groep is echter niet vast te stellen (Veenman 1994: 90-91; Bovenkerk e.a. 1995).

Het migratieproces en de achtergronden en oriëntatie van de migranten

Het merendeel van de Turkse 'gastarbeiders' was afkomstig uit dorpen en provinciestadjes in midden-Anatolië en langs de kust van de Zwarte Zee. De meesten stamden uit families van kleine boeren. Velen waren bij hun vertrek uit Turkije al gehuwd. Ze kwamen naar Nederland met de bedoeling van een tijdelijk verblijf: ze wilden in korte tijd zoveel mogelijk geld verdienen om mee terug te nemen naar huis.

Deze achtergronden en oriëntatie waren niet bevorderlijk voor het verwerven van een goede maatschappelijke positie in Nederland. Het was de migranten te doen om een beter bestaan in Turkije, niet in Nederland. Voorzover ze al kansen kregen om hun positie hier te verbeteren, lieten ze die vaak voorbijgaan. Ze namen bijvoorbeeld minder deel aan cursussen en bedrijfsopleidingen dan hun Zuid-Europese collega's. De achtergronden en oriëntatie van de arbeidsmigrant drukten hun stempel op het verdere verloop van het migratieproces. De 'gastarbeiders' werden immigranten, maar werden dat meestal tegen wil en dank. De gezinshereniging vond vaak pas na vele jaren en in stappen plaats en maakte geen einde aan de oriëntatie op Turkije. Men bleef zich in sterke mate verbonden voelen met de verwantengroep aldaar, ging door met investeren in onroerend goed in Turkije ook al moest men zich daar in Nederland van alles voor onttrekken, en stuurde de kinderen soms voor langere tijd

terug (Böcker 1994; Veraart 1997).

De oriëntatie van de eerste generatie en de manier waarop de gezinshereniging verliep, werkten vooral ook in het nadeel van de tussengeneratie. Kinderen die pas na hun twaalfde jaar naar Nederland kwamen, ondervonden grote aansluitingsmoeilijkheden in het Nederlandse onderwijs. Daar kwam bij dat sommige ouders hun kinderen liever zagen werken (en bijdragen aan het gezinsinkomen) dan naar school gaan. Hun streven was erop gericht hun kinderen het nodige economisch kapitaal mee te geven; de notie van diploma's als 'cultureel kapitaal' was hun vreemd.

De achtergronden en oriëntatie van de eerste generatie leidden tot allerlei beslissingen die nadelig uitpaktten voor de tussengeneratie. Ze hebben er ook toe bijgedragen dat problemen en conflicten die in Turkije spelen (zoals de gewelddadigheden tussen rechts- en links-extremistische groeperingen eind jaren zeventig, en de 'Koerdische kwestie' nu) steeds opnieuw hun weerslag hebben op de migrantengemeenschappen in Nederland. Bovendien lijken ze voor een minderheid⁶ van de migranten de stap naar de handel in drugs te hebben verkleind: die stap kon althans worden gelegitimeerd door te stellen dat het drugsprobleem niet hun probleem was en dat zij slechts profiteerden van de mogelijkheden om eraan te verdienen (Bovenkerk & Yesilgöz 1998: 315 e.v.).

Dezelfde achtergronden en oriëntatie hebben echter ook positief te waarden effecten gehad. De werkloosheid onder Turkse migranten werd en wordt getemperd door hun sterke arbeidsethos. Aanvankelijk werd werk vooral gezien als een middel om geld te verdienen; slechte arbeidsomstandigheden werden op de koop toegenomen. Langzaam maar zeker is deze houding veranderd. De meeste jongeren zouden liefst een vaste baan hebben, zonder al te veel inconvenienten en met een redelijke beloning. De omstandigheden op de arbeidsmarkt (discriminatie, verdringing van laaggeschoolden en 'flexibilisering' van laaggeschoolde functies) werken echter niet mee. Gesteld voor de keuze tussen geen werk of ongeschoold productiewerk zonder vaste basis of vooruitzichten, kiezen veel jongeren toch voor het laatste. Het arbeidsethos blijkt nog altijd sterk te zijn (Veraart 1996).

Geleidelijk aan heeft de oriëntatie op (een terugkeer naar) Turkije plaats gemaakt voor een oriëntatie op (een toekomst in) Nederland. Uit onderzoek blijkt dat Turkse ouders navenant meer belang zijn gaan hechten aan een goede opleiding voor hun kinderen. Het probleem lijkt nu eerder te zijn dat de verwachtingen van ouders te hooggespannen zijn. Sommige ouders kiezen een te hoog schooltype (hoger dan geadviseerd door de basisschool) voor hun kind en zijn teleurgesteld als het kind vervolgens slecht presteert (Mulder, Vierke & Petersen 1997).

Normen en praktijken op het gebied van huwelijk, gezin en familie

Als de demografie van de Turkse bevolkingsgroep wordt vergeleken met die van de autochtone bevolking en van andere migrantengroepen, springen een aantal verschillen in het oog. In de eerste plaats valt op dat het percentage alleenstaanden in de Turkse groep zeer laag is. Dat is deels te danken aan de jeugdige leeftijdsopbouw: er komen nog weinig weduwen en weduwnaars voor. Ook het percentage gescheiden

6. Over de omvang en samenstelling van die minderheid bestaat veel onduidelijkheid: zie de discussie tussen Staring en Bovenkerk en Yesilgöz in *Migrant studies*, jrg. 14 (1998), nr. 3; zie ook het hoofdstuk over Turkse migranten in Engbersen e.a. (1999).

mannen en vrouwen blijkt echter zeer laag te zijn. Bovendien komen onder de Turkse volwassenen weinig ongehuwden voor. Zowel Turkse mannen als Turkse vrouwen trouwen op jonge leeftijd. Daarbij trouwen zij veel minder dan andere migrantengroepen met Nederlandse partners. Vooral huwelijken tussen Turkse vrouwen en Nederlandse mannen komen zeer weinig voor. Tenslotte valt op dat in de Turkse groep relatief veel grote huishoudens voorkomen en dat gehuwde jongeren soms inwonen bij hun ouders of schoonouders (Van Praag 1989; Martens & Verweij 1997).

Al deze gegevens wijzen op een vasthouden, door velen binnen de Turkse groep, aan traditionele normen en praktijken op het gebied van huwelijk, gezin en familie. De meeste migranten van de eerste generatie kwamen, als gezegd, naar Nederland met de bedoeling van een tijdelijk verblijf. Sommigen hoopten ook na de gezinshereniging nog op een terugkeer naar Turkije. In afwachting daarvan bleven gehuwde zoons, net zoals op het Turkse platteland gebruikelijk was, inwonen bij hun ouders en probeerden ouders en zoons gezamenlijk het nodige vermogen op te bouwen in hun land van herkomst. Dat ook vandaag de dag veel zoons nog enige tijd blijven inwonen - alhoewel de hoop op terugkeer is vervlogen - heeft te maken met de lage huwelijksleeftijd en de nog altijd sterke bemoeienis van ouders met de huwelijksluiting van hun kinderen.

Veel jongeren worden door hun ouders aangemoedigd of zelfs onder druk gezet om op jonge leeftijd te trouwen. Een dochter behoort als maagd het huwelijk in te gaan. Blijkt zij haar maagdelijkheid verloren te hebben, dan is dat voor de meeste Turken nog altijd een smet op het blazoen van de familie. Bij een zoon hopen de ouders misschien te voorkomen dat hij met een Nederlandse thuiskomt. Bovendien is het huwelijk van een zoon of dochter bij uitstek een gelegenheid tot statusconsumptie: hoe groter de bruiloft, de uitzet en de huwelijksgeschenken, des te groter het aanzien van de familie. Ook daarom wachten veel ouders liever niet te lang (Böcker 1994; Lindo 1996).

Wat de partnerkeuze betreft, valt op dat de meeste jongeren trouwen met een partner uit Turkije vaak zelfs met een verwant(e). Het zijn vooral de ouders die de voorkeur geven aan een schoonzoon of schoondochter uit de kring van achtergebleven verwanten. Niet zelden oefenen die verwanten druk uit op een huwbare jongere en zijn of haar ouders - vooral in het geval van meisjes. Zeer veel jonge Turken zouden graag naar Nederland (of bijvoorbeeld Duitsland) emigreren, maar het is moeilijk om nog toelating te verkrijgen. Een huwelijk met een landgenoot die hier al gevestigd is, is praktisch de enige weg⁷ (Böcker 1992).

De hechte familiebanden en het vasthouden aan traditionele normen en waarden lijken enerzijds gunstige effecten te hebben gehad. Problemen als druggebruik, de vorming van jeugdbendes en kleine (straat)criminaliteit - die tot op zekere hoogte

7. In vergelijking met Duitsland heeft Nederland betrekkelijk weinig asielmigratie uit Turkije gekend. In de tweede helft van de jaren zeventig vroegen enkele duizenden Turkse christenen asiel aan in Nederland. Het politieke geweld voorafgaand aan en volgend op de staatsgreep van 1980 leidde tot een nieuwe stroom asielzoekers. Sindsdien heeft Turkije vrijwel zonder onderbroken in de 'top-tien' van landen van herkomst van asielzoekers in Nederland gestaan. De huwelijksmigranten hadden echter een veel groter aandeel in de immigratie vanuit Turkije (Muus & Penninx 1991; Böcker 1996).

typerend zijn voor de tussengeneratie in migrantengroepen - zijn onder Turkse jongeren veel minder tot ontwikkeling gekomen dan bijvoorbeeld onder hun Marokkaanse leeftijdgenoten (Nota 1997). Anderzijds is de druk om op jonge leeftijd te trouwen nogal eens ten koste gegaan van de schoolloopbaan van Turkse jongeren - vooral meisjes. Langzaam maar zeker zijn veel ouders belang gaan hechten aan een goede opleiding, ook voor hun dochters, maar ze blijven het een veiliger idee vinden als die dochters getrouwd zijn.

Omdat de meeste jongeren van de tussengeneratie voor een huwelijkspartner uit Turkije kozen, is de migratie van Turken naar Nederland blijven doorgaan. Zonder deze huwelijksimmigratie - zo betogen sommige onderzoekers - zou het werkloosheidscijfer van de Turken de afgelopen jaren gedaald zijn. Nu stond tegenover de toename van het aantal werkenden een even sterke of sterkere groei van de Turkse beroepsbevolking. Bovendien zijn de huwelijksimmigranten in zekere zin weer eerste-generatiemigranten, die eerst nog hun weg moeten vinden in de Nederlandse samenleving (Veenman 1994).

Tegen deze redenering valt weinig in te brengen. Wel kan als kanttekening worden gemaakt dat de tijd ook in Turkije niet stil is blijven staan. Het oude type Turkse migrant, afkomstig van een min of meer geïsoleerd platteland, is langzaam maar zeker verdwenen. De huidige huwelijksimmigranten hebben een aanzienlijk hoger opleidingsniveau en zijn bij hun aankomst vaak al ingesteld op een langdurig verblijf in Nederland. Bovendien worden zij hier opgevangen door een netwerk van verwanten of bekenden die al langer in Nederland gevestigd zijn.

Overigens zullen jongeren van de tweede generatie, die in Nederland geboren en getogen zijn, waarschijnlijk steeds meer gaan kiezen voor partners die ook al in Nederland wonen. Deze generatie voelt zich minder dan de tussengeneratie verbonden met Turkije en de verwanten aldaar. Waarschijnlijk kunnen de ouders bij deze jongeren ook niet meer zo'n sterke invloed uitoefenen op de partnerkeuze.

Sociale netwerken

De migratie van Turken naar Nederland is in sterke mate een proces van kettingmigratie geweest. Veel arbeidsmigranten werden indertijd door verwanten of bekenden die hier al werkten geholpen naar Nederland te komen en fungeerden zelf ook weer als bruggenhoofd voor aspirant-migranten. De wervingsstop maakte geen einde aan deze kettingmigratie. Aspirant-migranten konden geen toelating meer verkrijgen als arbeidsmigrant, maar bijvoorbeeld nog wel als huwelijkspartner van een verwant(e) of bekende die hier al woonde.

Als gevolg van deze kettingmigratie hebben bijna alle Turkse migranten hier wel een aantal verwanten en dorps- of streekgenoten wonen. In sommige steden is meer dan de helft van de plaatselijke Turkse gemeenschap uit een bepaalde streek in Turkije afkomstig (Den Exter 1993). Er konden zich dan ook hechte sociale netwerken vormen. Vooral voor migranten van de eerste generatie vervullen deze netwerken een toevluchtsfunctie: binnen het netwerk van verwanten en streekgenoten kan de vertrouwde leefwereld, die men door de migratie achter zich heeft moeten laten, herleven. Bovendien kunnen de leden op elkaar terugvallen voor allerlei praktische noden en behoeften. Voor wie op zoek is naar bijvoorbeeld werk of huisvesting, fungeert het netwerk als een bron van informatie en referenties.

Migranten die een eigen bedrijfje willen opzetten, worden ook vaak door verwanten of bekenden aan het benodigde beginkapitaal geholpen (Kumcu e.a. 1998).

De hechte netwerken lijken echter ook minder gunstige effecten te hebben. De sociale contacten van Turkse migranten beperken zich - méér dan in de meeste andere migrantengroepen het geval is - tot de eigen kring. Vooral oudere migranten hebben nauwelijks of geen contacten met Nederlanders. Een tijd lang waren de geboden informatie en referenties zeer nuttig voor wie op zoek was naar laaggeschoold werk. Wie wilde opklimmen op de maatschappelijke ladder, had echter weinig van zijn netwerk te verwachten. Nu velen in de Turkse groep langdurig werkloos zijn en werkgevers ook voor laaggeschoolde functies uit vele gegadigden kunnen kiezen, blijken de netwerken ook voor wie op zoek is naar laaggeschoold werk zelden meer iemand aan een baan te kunnen helpen.

De sociale controle binnen de netwerken van verwanten en streekgenoten is sterk. Evenals de hechte familiebanden heeft deze controle helpen voorkomen dat de tussengeneratie marginaliseerde. Juist deze sociale controle wordt echter steeds meer als knellend ervaren. Vooral Turkse meisjes en jonge vrouwen klagen vaak dat ze in hun bewegingsvrijheid worden beperkt doordat niet alleen hun ouders of echtgenoot, maar ook verdere verwanten en dorps- of streekgenoten toezien op hun gedrag (De Vries 1993; Brouwer 1997). Sommige jonge gezinnen proberen zich aan de controle van verwanten en streekgenoten te onttrekken door naar een andere buurt te verhuizen. Jongeren van de tweede generatie lijken ook meer en meer geneigd hun eigen vrienden te kiezen. Het belang van regionale herkomst als basis voor sociale relaties zal daardoor afnemen.

Organisatievorming

De meeste Turkse migranten hebben bij het vinden van hun weg in de Nederlandse samenleving meer profijt gehad van informele sociale relaties dan van formele organisaties. Het is niet zo dat de Turken zich niet aaneengesloten hebben in eigen organisaties - integendeel. Maar die organisaties hebben lange tijd hoofdzakelijk een toevluchtsfunctie vervuld. Van een 'brugfunctie' naar de Nederlandse samenleving was nauwelijks sprake, en ook de functie van collectieve belangenbehartiging kwam maar moeizaam van de grond. Dat had te maken met allerlei factoren: het lage opleidingsniveau van de eerste generatie, de sterke oriëntatie op (een terugkeer naar) Turkije, het ontbreken van een traditie op het gebied van collectieve belangenbehartiging en de vele onderlinge tegenstellingen (tussen Turken en Koerden, soennieten en alevieten, islamisten⁸ en secularisten, enzovoort). Alhoewel de toevluchtsfunctie nog steeds overheerst is ook de brugfunctie langzaam maar zeker van de grond gekomen. Bovendien lukt het de verschillende groeperingen steeds beter om over de onderlinge tegenstellingen heen te stappen als het om de behartiging van de collectieve belangen van de achterban in Nederland gaat. In het Inpraakorgaan Turken, bijvoorbeeld, werken organisaties van steeds meer diverse pluimage samen. Wanneer het daarentegen om de relatie met Turkije gaat overheerst al snel de verdeeldheid.

8. De termen 'islamist' en 'islamisme' worden gebruikt voor (aanhangers van) bewegingen die de samenleving een islamitisch karakter willen geven.

Islamitische organisaties hebben de grootste aanhang. Nederland telt momenteel zo'n 200 Turkse moskeeën. De vestiging van deze moskeeën is een moeizaam proces geweest. Niet alleen het vergaren van fondsen, maar ook het vinden van een geschikte locatie had vaak veel voeten in de aarde. Niet zelden gooiden protesten van omwonenden roet in het eten. Het ontbreken van geschoold kader met kennis van de Nederlandse taal vormde een extra handicap. Bij de eerste moskeevestigingen verleenden Nederlandse 'zaakwaarnemers' broodnodige ondersteuning. Later konden plaatselijke moskeeverenigingen terugvallen op verschillende koepelorganisaties, waaronder de Turks-Islamitische Culturele Federatie (TICF) en de Islamitische Stichting Nederland (ISN). Deze organisaties representeren de 'officiële' Turkse islam; ze zijn gelieerd aan het Presidium voor Godsdienstzaken (Diyanet Isleri Başkanlığı) in Turkije. Bewegingen als de Süleymanlı's en Milli Görüs' hebben hun eigen organisaties opgericht (Doomernik 1991; Landman 1992).

De laatste beweging heeft de afgelopen jaren een sterke groei doorgemaakt; ze lijkt beter dan andere organisaties in staat om Turkse jongeren aan te spreken. De groei van Milli Görüs, die banden onderhoudt met de islamistische partij van Necmettin Erbakan in Turkije, gaf aanleiding tot bezorgde commentaren in de Nederlandse media. In een recente studie, waarin drie plaatselijke moskeeverenigingen (aangesloten bij respectievelijk TICF/ISN, de Süleymanlı's en Milli Görüs') met elkaar worden vergeleken, wordt echter benadrukt dat Milli Görüs' eind jaren tachtig een nieuwe koers is ingeslagen. Die nieuwe koers kenmerkt zich door een grotere openheid jegens andersdenkenden, samenwerking met andere organisaties en vooral ook een sterkere oriëntatie op de Nederlandse samenleving (Sunier 1996). Ook binnen verenigingen die zijn aangesloten bij de TICF/ISN en bij de Süleymanlı's is sprake van een sterkere oriëntatie op de Nederlandse samenleving. Deze ontwikkeling hangt samen met de wisseling van generaties binnen de besturen: jongere bestuurders nemen steeds meer de plaats van ouderen in.

Organisaties waarin moslims van verschillende nationaliteiten samenwerken, komen maar moeizaam van de grond. Ook bij de vestiging van islamitische scholen wordt lang niet altijd samengewerkt. Nederland telt nu ongeveer dertig van dergelijke scholen. Iedere nieuwe aanvraag voor een school op islamitische grondslag roept bezorgdheid op bij de Nederlandse autoriteiten. Gevreesd wordt dat deze scholen zullen leiden tot een verdergaande afzondering van de Nederlandse samenleving. De oprichters brengen daartegen in dat ze islamitische kinderen juist een betere uitgangspositie willen geven in de Nederlandse samenleving. De tijd zal moeten leren welk effect overheerst. Uit een eerste meting blijkt dat leerlingen op islamitische scholen het niet slechter doen dan leerlingen op andere scholen, maar ook niet beter (Driessen 1996). Vooralsnog bezoekt slechts een kleine minderheid van de Turkse kinderen een dergelijke school.

Als het integratieproces van de Turken wordt vergeleken met dat van andere migrantengroepen, valt op dat de cohesie binnen de Turkse groep sterk is. Daar staat een zwakkere sociaal-culturele integratie (minder contacten met Nederlanders, minder gemengde huwelijken, meer angst voor 'vernedersing') tegenover. De Turken vormen een meer gesloten groep dan de meeste andere migrantengroepen. De groepscohesie lijkt tot nu toe niet echt bevorderlijk te zijn geweest voor

maatschappelijke stijging, maar heeft wel sociale desintegratie en marginalisering helpen voorkomen.

Conclusie en vooruitblik

De huidige, zwakke maatschappelijke positie van de Turkse bevolkingsgroep in Nederland is grotendeels terug te voeren op de ongunstige uitgangspositie van de eerste generatie. De Turkse arbeidsmigranten werden naar Nederland gehaald om de levensduur van een aantal verouderde industriële bedrijfstakken te verlengen en waren de eerste slachtoffers toen die bedrijven toch moesten sluiten of inkrimpen. Daarnaast moet worden bedacht dat de verblijfsduur van de groep in Nederland nog relatief kort is. De meerderheid van de Turken in Nederland (bijna zestig procent) is geboren in Turkije. Er zijn maar weinig voorbeelden van migrantengroepen die meteen in de eerste en tweede generatie al succesvol waren. Een en ander neemt niet weg dat ook een aantal factoren en processen binnen de Turkse groep zelf tot nu toe weinig bevorderlijk is geweest voor maatschappelijke stijging. Enkele Zuid-Europese migrantengroepen zijn er, ondanks een vergelijkbaar ongunstige uitgangspositie, wél in geslaagd hun maatschappelijke positie te verbeteren.

Hoe zijn nu de vooruitzichten: in hoeverre bestaat het gevaar dat achterstanden binnen de Turkse groep van generatie op generatie worden overgedragen? Het is duidelijk dat noch de eerste generatie, noch de tussengeneratie veel uitzicht op positieverbetering heeft; hun uitgangspositie is en blijft ongunstig. Op de wat langere termijn zijn vooral de onderwijsresultaten van de tweede en derde generatie van belang. Dan zijn er twee factoren binnen de Turkse groep die een zeker optimisme rechtvaardigen. In de eerste plaats de sterke gerichtheid op sociale stijging. Aanvankelijk streefden de meeste Turkse migranten naar positieverbetering op korte termijn, in het land van herkomst, maar dit streven heeft langzaam maar zeker plaats gemaakt voor het besef dat men het in Nederland zal moeten maken. Ouders die daar zelf niet meer toe in staat zijn, projecteren hun ambities op hun kinderen. Dat is een gunstige ontwikkeling. In de tweede plaats valt te wijzen op de hechte sociale netwerken binnen de Turkse bevolkingsgroep. Vanaf het begin van de Turkse migratie hebben deze netwerken gefungeerd als een bron van informatie en referenties. Tot nu toe waren de geboden informatie en referenties vooral van belang voor wie op zoek was naar laaggeschoold werk. Wie wilde opklimmen op de sociale ladder, werd soms meer gehinderd dan geholpen. Nu langzaam maar zeker meer Turkse jongeren een hogere opleiding afsluiten, kan dat veranderen. Steeds meer netwerken zullen ook een aantal hoger opgeleiden omvatten, die als voorbeeld en bron van informatie en referenties voor andere jongeren kunnen fungeren.

De bovengenoemde factoren rechtvaardigen een zeker optimisme, maar dat optimisme wordt weer getemperd door twee andere factoren, die elkaar lijken te versterken. In de eerste plaats wordt de Nederlandse arbeidsmarkt gekenmerkt door een enorme diploma-inflatie. Voor hetzelfde werk wordt een steeds hogere opleiding vereist. Jongeren die met veel pijn en moeite een lbo- of mavo-diploma behaald hebben, zijn daarmee nauwelijks beter af dan een vroegtijdige schoolverlater een generatie geleden. Daar komt bij dat Turken, als allochtone bevolkingsgroep, met extra uitsluitingsmechanismen te maken hebben. Allochtonen blijken op de

Nederlandse arbeidsmarkt systematisch slechter af te zijn dan autochtone Nederlanders met vergelijkbare kwalificaties. Als hier geen verandering in komt bestaat op de langere termijn wél het gevaar dat de ambities van schoolgaande jongeren en hun ouders ondermijnd worden.

Literatuur

- Arends, H., *Jonge Turkse vrouwen in het bedrijfsleven*. (Leiden 1990).
- Böcker, A., 'Gevestigde migranten als bruggenhoofden en grenswachters: kettigmigratie over juridisch gesloten grenzen' *Migrantenstudies*, 8 dl.4 (1992) 61-78.
- Böcker, A., *Turkse migranten en sociale zekerheid: van onderlinge zorg naar overheidszorg?* (Amsterdam 1994).
- Böcker, A., 'Refugee and asylum-seeking migration from Turkey to Western Europe.' *Bogaziçi Journal*, 10 dl.1-2 (1996) 55-75.
- Bovenkerk, F., M.J.I. Gras & D. Ramsoedh., *Discrimination against migrant workers and ethnic minorities in access to employment in the Netherlands*. (Genève 1995).
- Bovenkerk, F., & Y. Yesilgöz, *De maffia van Turkije*. (Amsterdam 1998).
- Brassé, P., W. van Schelven, L. van der Valk & M. de Vries, *Jonge Turken en Marokkanen op de Nederlandse arbeidsmarkt*. (Amsterdam 1983).
- Bronsveld, C., *Op weg in Rotterdam. Een onderzoek naar de traditionele opvang van Turkse en Marokkaanse nieuwkomers in Rotterdam*. (Rotterdam 1994).
- Brouwer, L., *Meiden met lef. Marokkaanse en Turkse weglousters*. (Amsterdam 1997).
- Buijs, F., *Aan de rand van de arbeidsmarkt. Turkse jongemannen en Nederlandse werkgevers*. (Leiden 1990).
- Crul, M., 'Succesfactoren in de schoolloopbanen van Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie' *Tijdschrift voor Sociologie*, 17 dl.3 (1996) 403-420.
- Crul, M., *De sleutel tot succes. Over hulp, keuzes en kansen in de schoolloopbanen van Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie*. (Amsterdam 2000).
- Dagevos, J.M., *De rafelrand van de arbeidsmarkt: dynamiek in het laagste segment en arbeidskansen van allochtonen*. (Assen 1995).
- Doomernik, J., *Turkse moskeeën en maatschappelijke participatie. De institutionalisering van de Turkse islam in Nederland en de Duitse Bondsrepubliek*. (Amsterdam 1991).
- Driessen, G., 'Prestaties, gedrag en houding van leerlingen op islamitische scholen.' *Migrantenstudies* 12 dl.3 (1996) 136-151.
- Engbersen, G., J. van der Leun, R. Staring, & J. Kehla, *Inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen* (De ongekende stad 2). Amsterdam 1998).
- Enquêtecommissie opsporingsmethoden, *Inzake opsporing*. (Den Haag 1996).
- Exter, J. den, 'Regionale herkomst van Turken in Nederland' *Migrantenstudies* 9 dl.3 (1993) 18-34.
- Hagendoorn, L., 'Ethnic categorization and outgroup exclusion: the role of cultural values and social stereotypes in the construction of ethnic hierarchies.' *Ethnic and Racial Studies*, 16 dl.1 (1993) 26-51.
- Kumcu, A., J. Lambooy & S. Safaklioglu, 'De financiering van Turkse ondernemingen.' In: J. Rath & R. Kloosterman (red.), *Rijp en groen. Het zelfstandig ondernemerschap van immigranten in Nederland* (Amsterdam 1998) 131-142.

- Landman, N., *Van mat tot minaret. De institutionalisering van de islam in Nederland.* (Amsterdam 1992).
- Lindo, F., *Maakt cultuur verschil? De invloed van groepsspecifieke gedragspatronen op de onderwijsloopbaan van Turkse en Iberische jongeren.* (Amsterdam 1996)
- Lucassen, J., & R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993.* (Amsterdam 1994).
- Martens, E.P., & A.O. Verweij, *Turken in Nederland. Kerncijfers 1996.* (Rotterdam 1997).
- Mulder, L., H. Vierke & B. Petersen, *De vierde fase van de OVB-cohortonderzoeken in het basisonderwijs: het leerling, school- en klasonderzoek in het schooljaar 1994-95.* (Groningen 1997).
- Muus, Ph.J., *Migration, immigrants and policy in the Netherlands.* SOPEMI - Netherlands - 1999. (Utrecht 2000).
- Muus, Ph.J., & R. Penninx, *Immigratie van Turken en Marokkanen in Nederland. Een analyse van de ontwikkeling 1970-1990, een vooruitblik op de te verwachten immigratie en de consequenties voor beleid.* (Den Haag 1991).
- Nota Criminaliteit in relatie tot integratie van etnische minderheden.* (Den Haag; Ministerie van Binnenlandse Zaken/Ministerie van Justitie 1997).
- OECD Economic Surveys 1993-1994: The Netherlands.* (Parijs 1994).
- Praag, C. van, 'Huishoudens en huishoudensvorming bij etnische minderheden in Nederland.' *Migrantenstudies* 5 dl. 3 (1989) 25-35.
- Rath, J., & R. Kloosterman (red.), *Rijp en groen. Het zelfstandig ondernemerschap van immigranten in Nederland.* (Amsterdam 1998).
- Rath, J., R. Penninx, K. Groenendijk & A. Meijer, *Nederland en zijn islam. Hoe een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap.* (Amsterdam 1996).
- Sunier, T., *Islam in beweging. Turkse jongeren en islamitische organisaties.* (Amsterdam 1996).
- Roelandt, Th., J.H.M. Roijen & J. Veenman, *Minderheden in Nederland. Statistisch vademecum 1992.* (Den Haag 1992).
- Tesser, P.T.M., *Rapportage minderheden 1993.* (Rijswijk 1993)
- Tesser, P., & J. Veenman, *Rapportage minderheden 1997.* (Rijswijk 1997)
- Tillaart, H. van den, & T. Reubsat, *Etnische ondernemers in Nederland.* (Nijmegen 1988).
- Veenman, J., *Participatie in perspectief. Ontwikkelingen in de sociaal-economische positie van zes allochtone groepen in Nederland.* (Houten 1994)
- Veraart, J., *In vaders voetspoor. Jonge Turken op de arbeidsmarkt.* (doctoraalscriptie Amsterdam 1996).
- Vries, M. de, 'Turkse meisjes in Nederland: de veranderende rol van roddel.' *Migrantenstudies*, 9 dl.1 (1993) 32-45.
- Wit, W. de, C. Suhre & L. Mulder, *OVB-doelgroepopleerlingen in het voortgezet onderwijs.* (Nijmegen 1996).

Marokko aan de kusten van de Noordzee

De komst: de werving van gastarbeiders

De komst van grote groepen Marokkanen naar Nederland is in de jaren zestig begonnen en werd gestimuleerd door grote behoefte op de West-Europese arbeidsmarkt aan ongeschoolde arbeidskrachten. In het begin zocht men vooral arbeiders voor de mijnen en wendde men zijn blik hiervoor naar Zuid-Europa, maar spoedig ook naar Turkije en Noord-Afrika. Van de Noordafrikanen werden vooral de Marokkanen belangrijk. Waar Nederland in 1960 drie officieel in het land verblijvende Marokkanen telde, migreerden de volgende jaren tienduizenden Marokkanen naar de kusten van de Noordzee.²

Seizoenarbeiders uit het Rifgebied, die niet meer in Algerije terecht konden wegens de oorlog, zochten het verderop en kwamen via Frankrijk en België naar Nederland. Maar de Nederlandse overheid wierf ook actief migranten. In 1969 werd een verdrag gesloten tussen de Marokkaanse regering en de Nederlandse overheid over de migratie en de tewerkstelling van Marokkaanse gastarbeiders. In het begin konden de immigranten slechts in een beperkt aantal bedrijfstakken terecht: mijnbouw, metaalnijverheid en bouw. Later breidde dit zich ook uit naar andere sectoren.

In principe moest de werving verlopen volgens procedures die waren vastgelegd in de officiële wervingsovereenkomsten. Marokkanen konden zich inschrijven bij lokale Marokkaanse arbeidsbureaus die op basis van de aanmeldingen, de vraag van de werkgevers in Europa en de economische situatie in de verschillende provincies in Marokko, lijsten met geschikte kandidaten samenstelden. Hieruit konden de wervingslanden dan hun keuze maken waarna een medische keuring volgde. Van deze mooie afspraken is niet veel terechtgekomen. In werkelijkheid trokken allerlei wervingscommissies door het land; louche bemiddelaars ronselden arbeiders en wervingsambtenaren bleken omkoopbaar. Zo deed de politie in 1970 een inval in de woning van een Nederlandse functionaris van het wervingsbureau in Casablanca. Bij hem werden blanco arbeidscontracten aangetroffen alsmede bewijzen dat hij een grote som geld vroeg voor een machtiging tot voorlopig verblijf in Nederland. Dit alles leidde tot het overhaaste vertrek van het hoofd van het bureau, zijn medewerker ging voor meer dan twee jaar een Marokkaanse gevangenis in.

De Europese werkgevers zochten jonge sterke werknemers: vaak was de leeftijdsgrens 35 jaar voor ongeschoolden en 40 tot 45 jaar voor geschoolde arbeiders. De strenge medische keuring had soms veel weg van een slavenmarkt: te kleine of te magere mannen, en mensen met een slecht gebit werden al snel terzijde geschoven. Bovendien was er aanvankelijk ook een duidelijke voorkeur voor ongehuwden.

De werving van Marokkaanse arbeiders is door toedoen van de Marokkaanse overheid vooral gericht geweest op de Rif. Deze streek had een hoge

¹ Dit artikel is een bewerkte versie van het hoofdstuk 'Marokkanen in de Lage Landen' uit: Herman Obdeijn, Paolo De Mas en Philip Hermans, *Geschiedenis van Marokko* (Amsterdam 1999).

² H. Obdeijn, 'Op weg naar werk ver van huis. Marokkaanse emigranten in historisch perspectief', *Migrantenstudies* 9:4 (1993) 34-47.